

DOI: 10.26104/NNTIK.2022.59.12.058

Элебесова Б.Б.

КЫРГЫЗ ЖАНА ТҮРК ФОЛЬКЛОРУНДА «АДАМ» ТҮШҮНҮГҮ

Элебесова Б.Б.

КОНЦЕПТ «ЧЕЛОВЕК» В КЫРГЫЗСКОМ И ТУРЕЦКОМ ФОЛЬКЛОРЕ

B. Elebesova

THE CONCEPT «HUMAN» IN KYRGYZ AND TURKISH FOLKLORE

УДК: 894.4-343.4

«Кыргыз жана түрк фольклорунда адам түшүнүгү» темасында жазылган илимий макала кыргыз жана түрк фольклорунда адам түшүнүгүнүн берилиши изилденди. Мисалы, кыргыз фольклорунда кыргыз эли өзүнө тиешелүү салт-санаа, жөрөлгө, маданиятына жараша кайталангыс чыгармаларды жаратса, түрк эли өздөрүнө тиешелүү чыгармаларды жаратат. Изилденген чыгармалар адабиятчы, сынчылардын материалдарынын негизинде даярдалды. Кыргыз жана түрк фольклорундагы «адам» түшүнүгү заманга жараша ар түрдүүчө чагылдырылышы каралды. Кыргыз жана түрк фольклорундагы поэзия жанрында тээ мурунтан эле адам таануу маселеси коомго жараша адамдын өзгөрүшү же болбосо адамдардын өзгөрүшүнө жараша коомдун келип чыгары айтылды. Буга далил берилген мисалдар күбө. Демек, жүрүп отуруп ар бир эдин өздөрүнө тиешелүү адабияты, маданияты ж.б. келип чыккандыгы изилденди.

Негизги сөздөр: кыргыз фольклор, түрк фольклор, адам, маданият, каада-салт, поэзия, чыгарма, коом, мезгил.

В научной статье под названием «Концепция человека в кыргызском и турецком фольклоре» исследована концепция человека в кыргызском и турецком фольклоре. Например, в кыргызском фольклоре кыргызы создают уникальные произведения в соответствии со своими традициями, обычаями и культурой, а турки создают свои произведения. Исследуемые произведения основаны на материалах литературоведов. Понятие «человек» в кыргызском и турецком фольклоре трактуется по-разному в зависимости от времени. В жанре поэзии в кыргызском и турецком фольклоре давно сказано, что проблема антропологии возникает из-за того, что общество меняется в зависимости от человека или общество меняется в зависимости от народа. Доказательства этого можно увидеть на следующих примерах. Таким образом, в процессе изучалось происхождение литературы и культуры каждого народа.

Ключевые слова: кыргызский фольклор, турецкий фольклор, человек, культура, традиции, поэзия, творчество, общество, период.

In a scientific article entitled "The concept of a human in the Kyrgyz and Turkish folklore" the concept of a human in the Kyrgyz and Turkish folklore is investigated. For example, in the Kyrgyz folklore, the Kyrgyz create unique works in accordance with their traditions, customs and culture, while the Turks create their own works. The studied works are based on the materials of literary critics. The concept of "human" in the Kyrgyz and Turkish folklore is interpreted differently depending on the time. In the genre of poetry in Kyrgyz and Turkish folklore, it has long been said that the problem of anthropology arises from the fact that society changes depending on the person or society changes depending on the people. Evidence of this can be seen in the following examples. Thus, in the process, the origin of the literature and culture of each people was studied.

Key words: Kyrgyz folklore, Turkish folklore, man, culture,

traditions, poetry, creativity, society, period.

Кыргыз жана түрк эли тээ байыртадан бери эле өзүлөрүнө тиешелүү болгон тарыхын түптөп аны өнүктүрүп келе жатат. Мына бүгүнкү жазма адабият пайда болгонго чейин эле, оозеки чыгармачылык менен алектенип келишкен. Мына ошол алмустактан бери жашаган доорлорунун ичинде толуп жаткан соонун фольклордук чыгармаларды (ооз эки эл чыгармасын) жасады. Кыргыз эли өзүнө тиешелүү салт-санаа, жөрөлгө, маданиятына жараша кайталангыс чыгармаларды жаратса, түрк эли өздөрүнө тиешелүү чыгармаларды жаратты.

Ооз эки чыгарма кыргыз элине жүздөгөн жылдар бою искусствонун бардык түрлөрүнүн, тармактарынын милдетин аткарып келген. Кыргыз фольклору убагында жакшы изилденген эмес. Кийинчерээк гана орус окумуштуулары келип, эл оозунан угуп жазып алып изилдей башташкан соң, о.э. жазма адабият өз күчүнө кирип, элдик ооз эки чыгармалар унутта калып бара жаткан соң гана изилдөөгө алына баштайт. Мисалы, бул туурасында фольклор изилдөөчүсү А.Тоңкүрөнов мындай дейт: «Ушул бай фольклорубуз социалистик улуу октябрь революциясына чейин толук жыйналып, жетишерлик өлчөмдө изилденген эмес. XIX кылымдын 50-жылдарынан баштап гана орустун айрым саякатчылары кыргыз арасынан фольклордук чыгармалардын анча-мынчасын жазып алып (казак Ч. Валиханов, академик Радлов, проф. Фолев, венгер окумуштусу Алмаши) ошол чала жазылган материалдарынын негизинде кыргыздын оозеки чыгармасын мүнөздөшкөн» [1, 3-б.]. А.Тоңкүрөнов өз эмгегинде кыргыз фольклорун төмөндөгүдөй бөлүп карайт: жаңы заман ырлары, эмгек жөнүндө ырлар, ата-мекендик согуш, күйгөн, жениш ырлары, табышмак, жаңылмач жана калптар. Мисалы, жаңы заман туурасында жазылган

«Жаңы өкмөт» ырынан алсак:
Кыйналып эски убакта,
Кыргыздын баары муң болгон.
Кардына тамак таба албай,
Качкындын бары зор болгон.
Ушунчалык алаамат,
Бузукулуктун зардабы [1, 7-б.]

Дагы бир мисал:

Жарды-жалчы, кедейди,
Доого салган манаптар.
Дүркүрөп жанган кызыл чок,
Корго салган манаптар.
Зыркыратып сыздатып,
Чокко салган манаптар [1, 8-б.].

Заман жаңыланып, өкмөт жаңыланып, теңчилик орногон кезде, эл арасында жаңы заманды мактоо, мурда кордук көрүп жүргөн карапайым эле бай-манаптарды жектеп, жек көрүп ырдаганды жайылтышып, ооздон оозго өтүп ырдын автору билинбей эл оозунда ырдалган элдик чыгармага айланган. Себеби ошол убактагы көйгөйлүү маселелердин кеңири жайылып ырга салынышы мезгилдин талабына ылайык эле. Дагы ушул сыяктуу союзду, Сталинди мактаган, ыраазы болгон ырлар эл ооздунда көп ырдалып кетет. Алсак: «союз молодш» [1,12-б.], «Сталинге ыраазы» [1, 16-б.], «Чырагыбыз Сталин» [1, 17-б.], «Сталин ата жашасын» [1: 18], «Кыргызстан» [1, 20-б.], «Кызыл аскер» ж.б. деген оозунан жазылып алынган чыгармалар теңчилик орногон мезгилди чагылдырган чыгармалардын катарын толуктайт. Себеби, кайра жаралуу доору карапайым калкты кубантпай койгон жок.

Фольклордогу күйгөн чыгармалардан мисал алсак; күйгөн ырларга аты айтып тургандай эле сүйгөнүнө жетпей калуу же айрылып калуу сыяктуу мазмундагы ырлар камтылат. Мисалы: «Келиндин каты», «Түшүмдө», «Жолдошума», «Той берсем», «Фронтко кат», «Секетбай», «Бөлүнбөйт элек» ж.б. мисал:

Кат жузууга камынып,
Кармадым калем колума.
Кайраттуу бол жаш курбум,
Кеттиңиз согуш жолуна.

Повестка алып колума,
Жөнөдүң аскер жолуна.
Саламат барсаң келерсин,
Ага-ини тууган тобуна [1, 60-б.].

Бул сыяктуу күйүү ырлары согуш мезгилинде көп кулач жайган. Көп ырдалгандыгынан ооздон оозго өтүп элдик ырларга айланат. Бул сыяктуу жогоруда берилгендей бир топ түрдөгү оозеки чыгармалар эл арасында ырдалып, сакталып калган. Айрыкча кыргыз эли чечен калк келгендиктен бир сап ыр болсо аны экинчиси эки сап кылып айтса, үчүнчүсү үч сап кылып айтып отуруп, чоң чоң көлөмдүү чыгырмалар пайда болгон. Мисалы «Кожожаш», «Эр Төштүк» ж.б. бир топ чыгармалар элдин аң-сезим, ой-толгоолоруна жараша түрдүүчө жаралып пайда болгон. Ошол жаралган чыгармалардагы каармандар да элдин ошол кездеги түшүнүгүнө жараша пайда болгон. Мисал алсак «Эр

Төштүк» эпосундагы баш каарман Төштүктүн образы, кылган жоруктары, адамдык сапаттары өтө көркөмдөлүп берилет. Себеби, ошол мезгилдеги адамдардын т.а. элдин түшүнүгү, адамды таануусу, жашоого болгон көз караштары өтө назик жана кыялкеч болгон. Алар мыкты адамды жана адамдын кыялындагы адамды жогору баалашып, чыныгы адам жасай албаган нерселерди, кыялдарын ооздон оозго айтып отурушуп Төштүктөй каармандарды чыгармага түшүрүшкөн.

Мына ушул сыяктуу образдар чыгармаларга түшүрүлүп, чагылдырылып, элдин аң-сезими жогорудагыдай элдик чыгармалар аркылуу бир калыпта калыптанып, өнүп өсүп турган. Кыргыз фольклорундагы адам таануу маселеси да элдин кулк-мүнөз ички ой-толгонууларынын натыйжасында жаралган чыгармалар аркылуу берилип, ушул мезгилге чейин изилдөөчүлөрдүн жардамы аркылуу ачылып келет. Кыргыз фольклорун изилдегендердин арасынан; Э.Абдылдаев «Кыргыз фольклорунун тарыхынан сын макалалар» [2], К.Бобулов «Фольклор жана адабият, сын макалалар» [3], А.Тонкүрөнов «Кыргыз совет фольклору» [1] ж.б. эмгектерин алдык.

«Ар кандай коомдук көрүнүш жайдак жерден өнүгүп чыкпайт, анын таянган өбөлгөлөрү болот деп үйрөтөт марксизм-ленинизмдин классиктери. Ошол себептен кыргыз совет адабияты да тексиз эмес, анын дүңгүрөп өсүшүнө түрткү болгон улуу өбөлгөлөрдүн бири – биздин ата мурасыбыз кыргыз элинин өзгөчө бай ооз эки чыгармачылыгы» [3, 117-б.].

«Элдик ооз эки чыгармаларда Ата-Журтка болгон сүйүү мотиви, акыйкат деген кеңештер, чакырыктар элдик идеалга берилгендик өтө терең өнүккөн. Жөө жомоктордо, кайгылуу ырда, акылман элдик лакапта элдин жакшы турмушка умтулган мүдөөсү көрсөтүлөт. Эмгекчилердин эзилген массасы уламыштардан, легендалардан, баатырдык поэмалардан, акын демократтардын ырларынан өздөрүнө жардам дешкен. Ошентип фольклор адабиятыбыздын төрөлүш учурундагы улуттун негизин түзүп, анын кийинки өнүгүшүнө да сугарып, эң жемиштүү топурагына айланат. Азыр кыргыз адабиятынын жаралышын жана андан ары өнүгүшүн элдик ооз эки чыгармачылык менен болгон байланышсыз элестетүү мүмкүн эмес» [1: 124-б.].

Фольклордун да, адабияттын да негизги изилдеген объектиси – адам. Бирок ошол объект изилдөөдө экөөнүн кескин айырмачылыктары бар экендигин унутпоо керек. Фольклордо анын ичинен эпикалык чыгармаларда эпикалык патриархалдык ой жүгүртүү коллективдүү болгондуктан көп учурда консервативдик мүнөзгө ээ болот. Өкүнүчтүү нерсе ушул күнгө чейин фольклор менен адабияттын бир-биринен

эстетикалык сапаттын айырмалары кыргыз адабий илиминде копиталдуу түрдө изилдене элек.

Фольклор менен адабияттын чындыкты көркөм чагылдыруудагы жана кайра түзүүдөгү бири-бириндеги айырмачылыгы, карама-каршылыгы жана жерүүсү. Конкреттештирип айтканда эмнеден турат деген закондуу суроо ар кимде пайда болушу мүмкүн. Биринчи айырмачылык, каармандарды типизациялоо принцибинде турат. Элдик ооз эки чыгармалардын ошонун ичинде эпостордун каармандарынын типтештирүүсү өтө жалпы болот. Алардын индивидуалдуу мүнөздөрү ачылбайт. Көп учурда элдин идеалдуу турмушту эңсөөсүнүн натыйжасында оң каармандар идеалдуу мүнөзгө ээ болот. Мисалы, оң каармандар: Манас, Семетей, Сейтек, Эр Табылды, Эр Төштүк, Курманбек ж.б. терс каармандар: Коңурбай, Чал камак, Тейит, Чыңкожо, Толтой ж.б. Экинчиден, фольклордук чыгармалардын сюжетинде кылымдар боюу иштелген даяр кишилер кездешет. Айрыкча бул көрүнүш бардык элдердин жөө жомокторунда арбын учурайт [3, 134-137-бб.].

Э. Абдылдаев: «Элибиздин поэтикалык чыгармачылыгын тарыхый принципте изилдейли» деген илимий эмгегинде кыргыз фольклору жөнүндө бир кыйла пикирин ортого салат. Ал: «Адамзат коомунун тарыхы канчалык узак болсо, эмгекчи элдин оозеки поэтикалык чыгармачылыгынын тарыхы да ошончолук эле узак мезгилди кучагына алат» [2, 3-б.] - деп кыргыз фольклорунун тарыхынан кеп козгоп, тээ кыргыз эли жаралгандан тарта оозеки поэтикалык чыгармачылыкка бай келгендигин айткысы келген. Бирок ошол мезгилде жазуу, сызуу пайда боло элек болгондугуна байланыштуу элдик оозеки чыгармачылык изилдөөгө алынбаган. Кийин гана, т.а. «Кыргыз элинин нечен кылымдардан берки поэтикалык чыгармачылыгынын жемиштери алар түзгөн көркөм сөз искусствосунун традициялык үлгүлөрү, негизинен октябрь социалистик революциясынан кийин гана интенсивдүү жыйнала баштайт» [2, 3-4-бб.].

Кыргыз фольклордук жыйнактарды санай кетсек: «Кыргыз эл ырлары» (1967), «Ак-Мөөр» (1971), «Кыргыз эл табышмактары, жаңылмачтары, калптары» (1971), «Айтыштар» (эки томдук 1972), «Балдарга арналган элдик ооз эки чыгармалардын үлгүлөрүнөн» (1972), «Элдик поэмалар» (1973), «Кыргыз элинин санат-насыят жана терме ырлары» (1973), «Кыргыз элинин сүйүү ырлары» (1974), «Улуу Ата-Мекендик согуш мезгилиндеги эл ырлары» (1974), «Кыргыз эл жомоктору» (2-басылышы 1975), «Карач, көкүл баяны» (1975), «Кыргыз поэзиясынын антологиясы» (1-том, 1980), «Эл ырчылары» (1981), ошону менен бирге кенже эпостор: «Курманбек», «Эр Төштүк», «Кожожаш», «Жаңыл мырза», «Эр

Табылды», «Жаныш-Байыш», «Кедейкан», «Олжобай менен Кишимжан», «Жоодарбешим», «Саринжи-Бөкөй», Сейитбек ж.б. [4]. Ушундай эле «Манас» секторунун илимий кызматкерлери тарабынан даярдалган «Манас» трилогиясынын биринчи бөлүгүнүн илимий басылышы (кыргызча жана орусча илимий тексти) жана улуу манасчы С.Орозбаковдун төрт томдугу 1978-1982-жж. массалык тираж менен «Кыргызстан» басмасынан жарык көрөт [2, 4-б.].

Жогоруда берилген эл оозунан жыйналып жазылган фольклордук чыгармалар жыл сайын жаңыланып жарыяланып, элге тартуу кылынып келет. Ар бир чыгарма өз алдынча зор мааниге ээ. Мындай чыгармалар аркылуу тээ ата-бабаларыбыздын жашап өткөн жашоо-турмуш тарыхын, коомду, адам таануусун, ой-толгоо, сезимдерин таанып билүүгө болот. Демек фольклордо берилген адам таануу маселесин жогоруда берилген чыгармалардан таанууга татырлык.

Ислам доорундагы поэзия жанрындагы Диван адабиятынын ырларынын түрдүү тараптары изилденип жүздөгөн эмгектер, макалалар жаралып келет.

Диван ырларынын тамыры негизинен араб ырларына барып такалат. Бул ыр түрү алгач ислам дини киргенден баштап, алгач араб, андан соң фарс жана чыгыш, батыш ырларынан таасирленет [4, 8-13-бб.].

Негизинен Диван ыр түрлөрүнө чейин эле түрк элдик ооз эки ырлар ырдалып көп түрдүүчө айтылып келген. Калк көптөгөн согуш, кыйынчылыктардын барын баштарынан өткөрүп келишкен. Ошол мезгилдерде эле акындар, заманда болуп жаткан көрүнүштөрдү оозеки болубу же таш бетине болубу түшүрүп, айтып ырдап келишкен. Бул айтылгандарды Махмут Кашкаринин «Дивани лугат-ит түрк» чыгармасындагы бейттер жана төрт саптан турган ырлар тастыктайт [4, 8-13-бб.]. Мисалы ошол мезгилде эле, исламдан мурда эле; сүйүү ырлары, согуш ырлары, санат ырлары, кошок, мерген же аң уулоо деген сыяктуу ыр түрлөрү ырдалып келген.

Орхан Шаик Гөкйай «Divan Edebiyatı Kimin?» (Диван адабияты кимдики) аттуу эмгегинде XIII-XIX кк. арасында түрк Диван адабияты ырлары менен калктын ички ой толгоолорун, адам түшүнүгүн өз ырларында берип келген Фузули, Нави, Баки, Юнус Эмре, Садразам, Назми, Надим, Махмуд Рашалардын ырларын мисал кылып берип, түрк поэзиясында адам таануу маселеси көп кырдуу чагылдырылып келгенин айтат. Поэзиянын; бейт, бент, газел же бештик, алтылык ыр түрү болубу бардык жагынан адам концепциясы күчтүү жана таасирдүү берилет [5, 329-342-бб.].

Аннемарие Счиммел «Alman Gözüyle Divan Edebiyatı» [2003] (Немис көзү менен Диван

адабияты) аттуу эмгегинде Счиммел: «Мен эски Эгипет, Израил, Араб жана Иран адабиятына изилдөө жүргүзүүдө материалдарды жеңил эле тапканга жетиштим. Ал эми түрк классик адабиятына т.а. Диван адабиятына келгенде эмнегедир материалдарды табуу кыйынчылыкка турду. Сураштыруулар жүргүзгөндө да көбүнчө «Диван адабияты иран адабиятынын бир бөлүгү» деп таанылганы айтылып жатты. Мисалы, Хафыз жана Өмөр Хаямды дүйнө тааныйт. Ал эми Баки, Фузулилердин ким болгонун айтууга келгенде мукактанып, ким болгондугун айта алышпайт. Себеби диван адабияты менен иран адабияты карым-катышта болуп, диван адабиятынан иран адабиятына которулуп берилип турган. Ошондуктан биз түрк, султан, императорлуктарын, сарайларын ошол сарайлардан билип жатпайбызбы» деп берет эмгегинде. Демек, диван адабияты иран (парс) адабияты менен тыгыз байланышта болуп, ошол XIII кылымдан баштап эле байланыш күчтүү экени ачык. Немис окумуштуусу Аннемарие Счиммел, диван адабиятынын өкүлү Фузулинин ырларына талдоо жүргүзөт. Алсак:

Yaktım tenimi vasl günü Şem'tek amma,
Bil kim bu tedarük şeb-i hicranın içündür

«Жетүү жана ажыроо, күн жана түн ортосунда кооз бир туруктуулук жана карама каршылык бар. Бир суфист көзү менен түшүнүктүү; күн чыккан кезде чырактын жарыгы жоголот. Чыракка муктаждык деле калбайт. Чырактын пайдасы жалгыз гана түндөгү керек экендиги белгилүү. Жануу, күйүү күндүзү да болот. Жогоруда айтып кеткендей акын, бул жануу, күйүү, таарынуу жана айрылууну түнгө даярдык болгондугун ачык эле айтып жатат. Ошол эле мезгилде чырак сөзү бизге чырактын тегерегинде учуп жүргөн шайтан көпөлөктү элестетет» деп талдоо жүргүзөт [5, 347-б.].

«Диван акыны ким» (Divan şairi kim?) аттуу эмгегинде Жемал Курназ, Диван шаирлери таланттуу жана ар кыл кесипти аркалагандыгын жазат [5, 329-359-бб.]. Ушул эле ойду Мустафа Исендин «Диван акындары кесип жаатында» (Divan şairlerinin mesleki konumları) аттуу эмгегинен жолуктурууга болот [6, 35-41-бб.]. Алсак: Мустафа Исендин айтуусунда 3182 акындардын ичинен 108и түрдүү кесиптин ээси. Алардын: 1147(36%) пайызы дин кызматкерлери, 892 (28%) бюрократтар, 117 (3,7%) аскерлер, 117 (3,7%) кол өнөрчү же түрдүү кесиптин ээлери 182 (5,7%) шейх жана дервиштер, 60 (1,8%) сарай

кызматкерлери, 26(0,8%) дин адамдары болгондугун белигилейт [5, 359-б.].

Мехмет Чавушоглу, Диван поэзиясында орун алган бейт формасында жазылган ырларга талдоо жүргүзөт. Ошол мезгилде, эки саптан туруп жазылган бейт формасындагы ырлардын басымдуулугу кудайга болгон сүйүүнү же болбосо кадимки махабат темасында жаралгандыгы туурасында сөз кылып, т.а. жогорудагы темадагы ырларга талдоолорун жүргүзөт. Алсак:

Bir hilâli lîk pervînün arasına alur
Necm-i eşkümlе görünsem o meh-i tâbâna
Азыркы түрк тилинде мындайча берилет:
Gözyaşımın yıldızıyla o parlak ay gibi olan
Sevgiliye ne zaman görünsem,
Bir yeni ayı iki ülker yıldızının arasına alır

Бул саптарда жаңы жаңырган ай менен эки үркөр жылдызы эмнени түшүндүрүп жатат? Бул көрүнүштү акын челеби мындай түшүндүрөт: азап чеккен махабаттын түгөйүнөн ажырап калып, ыйлап турганын көргөн ай сүрөттөлөт [5, 361-б.].

Жыйынтыктап айтканда кыргыз жана түрк фольклорундагы «адам» түшүнүгү заманга жараша ар түрдүүчө чагылдырылып келет. Кыргыз жана түрк фольклорундагы поэзия жанрында тээ мурунтан эле адам таануу маселеси коомго жараша адамдын өзгөрүшү же болбосо адамдардын өзгөрүшүнө жараша коомдун келип чыгары айтылат. Буга далил берилген мисалдар күбө. Демек, жүрүп отуруп ар бир элдин өздөрүнө тиешелүү адабияты, маданияты келип чыккан.

Адабияттар:

1. Кыргыздын советтик фольклору. Түз: Тонгүрөнов А. - Ф.: 1947. - 176-б.
2. Абдылдаев Э. Кыргыз фольклорунун тарыхынан сын макалалар. - Б.: 1983. 96-б.
3. Бобулов К. Фольклор жана адабият. Адабий сын макалалар, портреттер. - Ф.: 1980. - 268-б.
4. Fahir İz. Eski Türk Edebiyatında Nazım, 2-cilt, Ankara 1999. - 361 s.
5. El Kitabı: Eski Türk Edebiyatı, 2.baskı. Ankara, 2003. 542 s.
6. Doğan Aksan. Cumhuriyet döneminde bugüne örneklerle şiir çözümlemeleri. An., 2004. - 697 s.
7. Дарбанов М.Е. Философское содержание концепта «Адам» («Человек»). / Известия ВУЗов Кыргызстана. - 2017. - №. 2. - С. 159-161.
8. Дарбанов М.Е. Мифологический аспект концепта «Адам» («Человек»). / Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. - 2017. - №. 2. - С. 186-188.